

կուսարտի¹ նորերս հնարած մեկնութիւնը աւելի նպաստաւոր կ'երեւայ, թէեւ ոչ այնչափ Արամանեակի, որչափ Արամի կամ Հարմայի, վասն զի Ուսուցչապետը 'Αρμένια Հովհաննիս Իղիականին Արիմաղի' εἰς 'Αρίμους [Illias, B. 783] անուն հետ կը նշնացընէ — *via վերջաւորութիւնը* ուրարտական մասնիկ մը համարելով, կը դժուարեմ, բայց անկարելի չէ, որ մինչեւ իսկ Հայկն իգական աստուածութիւն մ'ըլլար գէթ ըստ իր նախնական նկարագրին, վասն զի Հայկն ըստ իս հաւանօրէն ամենասերտաղբիւր մէջ է հասական Հալտի աստուծոյն հետ, որ շատ գիտնականներու համաձայն իգական աստուածութիւն է եւ ոչ թէ արական: Այս պարագային բնականաբար Արայի եւ Հայկայ յարաբերութիւնները կը փոխուին աւելի ի նպաստ ամուսնականի փոխանակ արեւնակցականի կամ որդիութեան:

ՎԵՐՋ

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՔ²

ԱՄԵՐՏՈՒՎԱԾԻ ՕԳՈՒՏ ԲԺՅԱՌԻԹԵՆԸ ԵՒ
ԱՄԵՐԱՊԱՏԻՆԸ ԱՆԻՍԻ ՍԻԳՐԱՍ ԲԺՅԱԿԷ
ԾԱՐԱԳՐՈՒՄԸ

Ամերտովաթ Ամասիացի բժիշկին վաղածանօթ երկու աշխատութիւններուն ի մի ամ փոփումն է այս. կը վերաբերի Տէր Զաւէն Սրբազան Պատրիարքին՝ որ բարեհաճեցաւ զայն յանձնել ինձ, ուսումնասիրելու համար:

Ամերտովաթի վրայ նորութիւն մը չի տար մեզ այս հատորը, բայց կը յայտնէ՝ մինչեւ ցարդ մեզ անծանօթ Սիգրաս Անիացի անուն բժիշկ մը, որ այս ձեռագիրը կարգի կը դնէ:

Կաշեկազմ, խոշոր եւ հաստ հատոր մ'է, երկայնութիւնը 20, լայնութիւնը 14.5, իսկ թանձրութիւնը 7 հրրդ. մետր:

¹ Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919.

² Տե՛ս Հանգեի Ամօրեայ, Հայ Բժշկական Ձեռագիրք, Ա. Յունիս 1892. Բ. Նոյեմբեր 1892. Գ. Յունիս 1893. Դ. Սեպտ. 1893. Ե. Օգոստ. 1895. Զ. Յունիս 1899 եւ Է. Դեկտ. 1899:

Թուղթը բամբակեայ, հանգամանքը լաւ: Ամբողջը կը բաղկանայ 440 թերթերէ. իջագրութիւնը կատարուած է մատիտով օտար ձեռքէ:

Գիրը նոտր է, ընթեռնել. մէկ էջի վրայ երկսիւն է այն. ամէն մէկ էջ ունի 27 տող:

Բացի բուն Բժշկարանէն, որ 9^{րդ} էջին վրայ կը սկսի, հատորին սկիզբը կայ չորս թերթ, որոնց բոլոր էջերուն վրայ օտար գրիչներ խառն ի խուռն գրած են այլեւայլ դեղերու անուններ թուրքերէն ու անճոռնի հայ տառերով:

Առաջին էջին վրայ կայ 5 տող նոտրագիր յիշատակարան մը հակառակ կողմէն գրուած, որ թէեւ հատորին երբ եւ ո՛ր ընդօրինակուած ըլլալը չի յայտնեմ, բայց գոնէ անոր հնութեանը մասին կու տայ հարեւանցի տեղեկութիւն մը, ահաւասիկ.

«Ով եղբայրք յորժամ ընթեռնուք կամ վայելէք այս պատուական գիրքս ասացէք Աստուած ողորմի Մարտիրոս անարժան վարդապետին ՌՃՄ ՂԸՀ. առիթովն ՎՎՎ:»

Այս յիշատակարանին անմիջապէս կը յաջորդէ 4 տող դժուար ընթեռնելի տձեւ տառերով գրութիւն մ'ալ, որ է՝

«Թաժախինն որտին գրիչէն Օվանէսին թվին ՌՃՀԵ յունուվարին 5 ին:»

Այս գրութեանը կ'իմանանք ուրեմն, որ ձեռագիրը 1150 ղրուշի ծախու առած է Մարտիրոս անուն վարդապետ մը 1171 ին, այսինքն՝ 1722 ին, որովհետեւ՝ գիտնալ պէտք է թէ թուրքերէն դրուած թուականը Հայոցն է: Սակայն 4 տարի վերջն ալ՝ 1726 ին անցեր է Թաժախինի որդի գրիչ Յովնանէսին, որուն ո՞վ ըլլալը չի գիտցուիր:

Ըստ այսմ գիւրին է ենթադրել, թէ ձեռագիրը ընդօրինակուած է 1722 էն շատ առաջ:

Ձեռագրին 8^{րդ} էջին վրայ կը գտնուի պատկեր մը անվարժ ու խակ ձեռքի արդիւնք, որ իբրեւ թէ Ամերտովաթ բժիշկը կը ներկայացնէ՝ անշուշտ երեւակայութեամբ:

Ամերտովաթ աթոռի մը վրայ բաղմած է խոհուն եւ անժպիտ. դէմը ունի նստուկ հիւանդ մը, որուն աջ բազկերակը կը քննէ իր ձախ ձեռքով, եւ աջովը կը մատուցանէ անոր շիշ մը դեղ (մաքրողական իւղ), ըստ հրամանի գիրքերուն, զորս աշակերտ մը յետկուսէ կեցած կը բռնէ թեւին վրայ:

Սոյն պատկերը, որուն բնական մեծութեամբ լուսանկարն է հետեւեալը, վերելք ունի երեք տող նոտր գրութեան մը սապէս.

սիրութեանը մէջ եւ ես աւելորդ կը համարիմ նոր տեսութիւններ գծել հոս անոր մասին:

Գործը ամբողջ է ձեռագրի մէջ, թէեւ յառաջաբանութեանն ունի քիչ պակաս. կը գրաւէ հատորին 568—831 էջերը: Ախրապատին վերջին թերթէն յետոյ, այսինքն 833 էջին վրայ Սիգրաս դարձեալ կ'արձանագրէ 12 տող չորրորդ յիշատակութիւն մը, որ է

“Եւ ես Սիգրաս անիային որ որոնեցի, զայս ակրապատի թարգմաներն, եւ շինեցի ցանկով զիւրաքանչիւր ընտանեացն եւ զիւր ստածումն որ դժուարութեամբ գտանիւր յառաջ քան զայս նոր շինած ցանկն: Եւ ես կարծեմ թէ պարտ է որ բժիշկն արագ չտայ զգեղն մեծատանց եւ նենգաւորաց անվկայից, եւ զգեղն անյայտ չտայ զի մի ստասցի ֆրաս անձին նորա եւ ինքեան եւ կորուսանէ զհամբաւն իւր:”

Սոյն տեղեկութիւնը, որուն վերջին տողերը խոհեմութիւն եւ զգուշաւորութիւն կը յանձնարարեն բժիշկներու, կը յայտնէ թէ Սիգրաս ինքը ժողոված է Ամիրտովաթի Ախրապատինը եւ անոր համար ալ պատրաստած առանձին ցանկ մը, զոր կը գտնենք արդարեւ հատորին վախճանը:

Սիգրաս Ախրապատինին պարունակած մէն մի տեղերն առանձին նշանակած է թուրք թուանշաններով, որոնք կը համին \էն մինչեւ ԳՎՎԸ:

Ախրապատինը կը լրանայ 260ագրին 860. էջին վրայ, որուն կը յաջորդէ նիւթերու ընդհանուր ցուցակն եւ ապա այն ցանկը, զոր կերտած է Սիգրաս:

12 էջերէ բաղկացած Պիւթագորեսն աղիւսակի մը ձեւով շինուած է այն, որուն մէջ կ'երեւին դարձեալ թուրք թուանշաններ, եւ կը համապատասխանեն անոնց՝ զորս Սիգրաս գրած է Ախրապատինին մէն մի դեղերուն քով, որպէս զի դիւրութիւն ըլլայ ուղղուած դեղը շուտով գտնել:

Սոյն ցանկին ամէնէն վերջը փոքրիկ նոտր գրերով կը կարգացուի՝

“Կատարեցաւ նոր ցանկս աշխատութեամբ սահմանեալ, 'ի Սիգրասայ անիայոյ բժշկապետ:”

Երկտող գրութիւնը եւ քիչ մը վարն ալ՝

“Եւ զիս զտէր Մարտիրոս գրողս յիշեցէ:”

Եւ յիշատակութիւնը:

Այս երկու պարբերութեան գիրքն իրարու յար եւ նման են, նման նաեւ ձեռագրին առաջին թերթին վրայ եղած յիշատակարանին գիրքուն. այս նմանութիւններէն կարելի է հետեւեցնել թէ՛ ասոնք ալ Տէր Մարտիրոս ինքը գրած է:

Ցանկէն անմիջապէս յետոյ, Հատորին վերջնութիւն էջին վրայ կը գտնուի երկրորդ պատ-

կեր մը, որուն վերեւը կայ երկտող գրութիւն մը, հետեւեալ կերպով.

“Այլ եւս պատկեր մի բժշկի, գիրքն 'ի գրկին, շին 'ի ձեռի, կերպմ այլ յոյժ հիւանդի, նմա առաջի, կայ յանկողնի, Աստուծով առողջասցի:”

Այս պատկերը որ դարձեալ խակ մատնեւուն մտացածին արտագրութիւն մ'է, Ամիրտովաթինն ըլլալու է. անոր արձանագրութիւնը թէեւ այս անգամ անուն բնաւ չի պարունակեր, բայց առաջին պատկերին հետ ունեցած նմանութիւնն ենթադրել կու տայ թէ չի կրնար ուրիշ բժիշկի մը եղած ըլլալ այն:

Երկայացուած բժիշկը ոտքի կեցած է մտածկոտ դէմքով. աջ ձեռքն ունի բաց գիրք մը, եւ ձախն ալ շիշ մը՝ ուրկէ դեղ կը թափէ կամ կը սրսկէ անկողնի մէջ պառկած յոյժ ծանր հիւանդի մը վրայ: Բժիշկին հագած տարազն զգալապէս կը տարբերի առաջին պատկերին հագուստէն. հոն հագած է միակերպ շապիկ մը (արդեօք մասնաւոր հիւանդի քով երթալու համար), մինչ հոս ունի կրկնոց մը այդ շապիկին վրայէն: Երկուքին մէջն ալ գլուխը բաց է, բայց առաջինին մէջ լուսնիմագ մը ունի, թերեւս պատիւ մը ընելու համար Ամիրտովաթին կամ բժիշկը սրբազան ինչ ցուցնելու համար:

Երկրորդ պատկերին բնական մեծութեամբ լուսանկարն է հետեւեալը, որ ներքեւը ունի՝ “արքադադ, որ է՝ Խոսրոյ, բառերով տող մը, հազիւ ընթեռնելի եւ հոս անտեսանելի:

Հոս կ'աւարտի 260ագիրը, որ՝ ինչպէս կանխաւ ըսի, եթէ Ամիրտովաթի ծանօթ աշխատութիւններուն վրայ նորութիւն մը չ'ուսու-

ցանէր մեզի, բայց գոնէ ցոյց կու տայ անոր մէկ պատկերը, որուն ի տես՝ կը տարուիմ խորհիլ, թէ մեր հիները ինչ մեծ յարգանք ու երախտիք տածած ըլլալու էին 15^{րդ} դարու այս Հայ բժիշկին նկատմամբ, որ ուզած են անոր յիշատակն անկորուստ ընել այս պատկերներով, հոգ չէ թէ ամենախակ գծագրութեան մը արդիւնք ըլլան անոնք:

Նպատակին վեհութիւնն է որ արժանի է ուշադրութեան. գեղեցիկ է մտածութիւնը. եւ ըստ իս՝ Ամիրտով վաթի համար արձան մը համարելի են այս պատկերները, զորս կամ Տէր Մարտիրոսը գծած պէտք է ըլլալ, կամ Սիգրաս բժիշկ, որուն անունը՝ պէտք է խոստովանիլ, թէ ամէնէն թանկարժէք նորութիւնն է, զոր Ձեռագիրս կը պարունակէ:

Սիգրաս, որ ինքզինքն Անիացի կը ներկայացնէ (ըսենք՝ Անեցի), պարզապէս «Սարգիս»-ին հակագրութիւնն է. հետեւաբար՝ այս բժշկարանին կարգադրիչը կ'ըլլար (Անեցի) Սարգիս, զոր Տէր Մարտիրոս՝ բժշկապետ կ'անուանէ, մինչ ինքը Սարգիս՝ իր անունը Սիգրասի փոխելով, գրած չորս յիշատակութիւններուն եւ ոչ մէկին մէջ «բժիշկ» ըլլալը կը յայտնէ, եւ այս՝ կը կարծեմ թէ առ համեստութեան:

Թէ ո՞վ էր Սարգիս բժիշկ, յայտնի չէ. սա միայն կարելի է ըսել, թէ նա ապրած ըլլալու է անկասկած, բժշկարանիս Տէր Մարտիրոսին ձեռքն անցնելէ՝ այսինքն 1722էն շատ առաջ, գոնէ գոնէ 1650—1700 ժամանակամիջոցին, որով բժշկարանիս բուն ընդօրինակութիւնն ալ այդ թուականներէն աւելի առաջ եղած են. թադրել՝ անհաւանական չի թուիր, որովհետեւ Սիգրաս = Սարգիս, իր յիշատակութիւնները յետոյ աւելցուցած է բժշկարանիս այլեւայլ տեղերը, ինչպէս տեսանք արդէն:

Սիգրաս Անիացիի կամ Սարգիս Անեցիի մասին այսչափ առ այժմ խօսելով, դիտենք պահ մ'ալ թէ ժամանակի հօլովումներուն մէջ այս ձեռագիրը որո՞նց սեպհականութիւն եղած է:

Յիշատակեցի արդէն, թէ Բժշկարանս կը պատկանի Տէր Զաւէն Սրբազան Պատրիարքին, որ Տիգրանակերտի Առաջնորդ եղած ատեն, գնած է զայն 1912ին, հայերէն ուրիշ ձեռագիրներու հետ:

Այլեւայլ տեղեր ճամբորդութիւն ըրած ըլլալ կ'երեւի ու ձեռքէ ձեռք պտտած, ինչպէս բոլոր հայ ձեռագիրները: Յայտնի չէ թէ Տէր Մարտիրոս վարդապետ ո՞ր կը գտնուէր 1722ին

երբ զայն կը գնէր 1171 ղուրուշի. յայտնի չէ նաեւ թէ 1722էն յետոյ Տէր Մարտիրոսէ զատ որո՞նց ձեռքը անցաւ այն:

Սակայն՝ հատորին վերջնութեան թերթին վրայ 875^{րդ} էջին ներքեւը կայ հայատառ թուրքերէն չորս տող յիշատակագրութիւն մը, ուրկէ կը տեղեկանանք՝ թէ 1861 թուականին կը գտնուէր այն Թումաս Փայրիմեան անուն տեղը անծանօթ, անձին քովը, ահաւասիկ.

«\ \ \ \ Սայնայսինտայ մայհէյ զիհիճային \ \ տայ տնէ՛յեայ կիրաիմ բայպիմ կանտի օրիան տիր պլլտիմ քուպպլիյ օղի ջղէպին քիզիյ սուսայնիյ սաթ կուշի պիզաք ջլլտիմ սայհատ 9 տայ»:

\ \ \ \ զիհիճ:

Քրիստոս ծառայ

Թումաս վլ շայմու Փայրիմեան

Ամենասխալ ու շատ գէշ գրուած մ'է այս, որուն իմաստն է հետեւեալը.

«1277 տարին զիհիճէ ամսուն 23ին աշխարհ մտայ, փառք Աստուծոյ, առի քուպպլի օղու յով սէփին աղջիկը շուշանիկը. շարաթ օրը պսակ եղայ ժամը 9ին»:

Քրիստոսի ծառայ

Թումաս որդի շայմու Փայրիմեանի:

Սոյն 1277 թուականը տաճկի է եւ կը համապատասխանէ Քրիստոսի 1861 թուականին, իսկ Զիլհիճնէ՝ ամիսն ալ Սեպտեմբեր ամսուն:

Ուրիշ տեղեկութիւն չկայ այլ եւս ձեռագրիս վրայ եւ ես սա կէտը միայն կրնամ յաւելուլ, թէ Ամիրտով վաթի գործոց ձեռագիրներուն մինչեւ ցարդ տեսածներուս մէջ, ամէնէն մաքուր գրուածն է սա, եւ երկրորդ անգամ է՝ որ կը պատահիմ չայ բժիշկի մը, Սիգրաս կամ Սարգիս Անիացի, որ Ամիրտով վաթի գործերը կորուստէ կը փրկէ. առաջին բժիշկը Պունեաթ Սեքաստացին էր՝ որ 17. դարու մէջ (1625—1630) Ամիրտով վաթի օգուտ բժշկութեանը խաւարէն ի լոյս հանած է¹:

Պունեաթ աւելի հին է Սարգիսէն. այս վերջինը 18^{րդ} դարու սկիզբներն ապրած ըլլալ կը թուի:

Բերս, 1 Օգոստ. 1920:

ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Ե. ԹՈՒԳՈՍԵԱՆ

